

²Északi-osztják nyelvtanulmányok = NyK 36: 345–98, 37: 52–79, 164–95, 258–75, 38: 111–50, 313–29 (Klny.: Finnugor Füzetek 15. sz. Budapest, 1910 [1911], V + 182 p.).

³PÁPAY József: Északi-osztják medveénekek. Adalékok az obi-ugor népek medvekultuszához. Saját gyűjtése és REGULY Antal hagyományai alapján [...] Sajtó alá rendezte: FAZEKAS Jenő. A Pápay-hagyaték ismertetésével. Budapest, 1934, LII + 142 p.

⁴Osztják [a II. kötetben még:] (chanti) hősénekek. REGULY A. és PÁPAY J. hagyatéka. I. – II. kötet. Közzéteszi: ZSIRAI Miklós. Budapest, 1944, 1951, XVII + 487., 379 p. (Reguly-könyvtár 1–2).

⁵Osztják (chanti) hősénekek. REGULY A. és PÁPAY J. hagyatéka. III. kötet. ZSIRAI M. hagyatékának felhasználásával közzéteszi: FOKOS Dávid. Budapest, 1963, 170 p. (Reguly-könyvtár 3).

⁶ERDÉLYI, István: Ostjakische Heldenlieder aus József Pápay's Nachlass. Budapest, 1972, 503 p. (Pápay-Bibliothek 1).

⁷A Reguly–Pápay hagyatékról vö. még VÉRTES Edit: ZSIRAI MIKLÓS, az obugrista. In: Zsirai Miklós Emlékkönyv. Szerkesztette: HAJDÚ Péter. Budapest, 1992, 26–31 (Urálisztikai Tanulmányok 5); Uő.: Pápay József osztják följegyzései és átírási módja = NyK. 92 (1991) [1994]: 41–60.

⁸A kérésre nyújtott készséges és sokoldalú tájékoztatásért Vértés Edit fogadja e helyütt is köszönetemet.

ZELLIGER ERZSÉBET

A Húsvéti Népének mint irodalmi-nyelvi emlék

Korai szövegemlékeinknek azon túlmenően is van jelentőségük, hogy nyelvünk egykori állapotáról tudósítanak. Keletkezési körülményeik és kapcsolataik folytán a magyar művelődés történetének egy-egy részmozzanatára világítanak rá, és régi irodalmunknak is becses emlékei. Ez a magyaráza-ta annak, hogy a JókK.-szel egyidősnek tekinthető Zsigmond-kori kis szövegemlékünknek, a Húsvéti Népéneknek az elemzéséhez más-más szempontból újra meg újra visszatérünk. A magyar művelődéstörténet szempont-jából említésre méltó, a keletkezésével kapcsolatos tudnivalók (Benkő-Eml. 660–3) után a nyelvemlék hangjelölési és helyesírási kérdéseivel foglalkoz-tam (Fábián-Eml. 282–6). Ez a rövid nyelvemlék azonban a magyar iroda-lom története szempontjából sem hagyható figyelmen kívül, hiszen nemcsak egyszerűen szöveg, hanem vers is, mégpedig énekelt, pontosabban éneklésre keletkezett, arra való vers.

II. Verselés

A szekvenciához kapcsolódó, azokat tartalmilag mintegy összefoglaló népénekek formailag négysoros, egy strófából álló, rövid Kyrieleisszel végződő versek. Leghíresebb közülük a Victimae paschali-hoz tartozó Christ ist erstanden, vagyis a mi Húsvéti Népénekünk német nyelvű megfelelője. Erdemes a Zsigmond-kori töredékben található négynyelvű szöveget ismét felidézni:

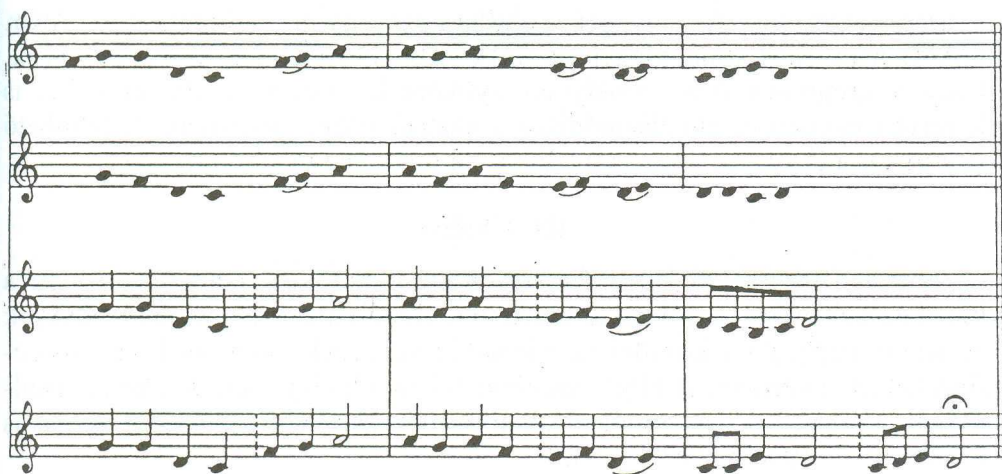
Bog [ɟɛmahucɟy [!]]...
 Criɟɔ maɾtwe [!]]taliest cludu [!] (p.ÿ)clad(u) [dal] iemmâ [!]
 ]moɾtwÿ [!]]tacɟÿ]bogim crula vaÿcɟÿ bog]nami
 Criɟt iɟt ent]tâden von der m[arter] alle da ɟolwiz allevɾuɟÿ
 criɟt ɟol wnɟ troɟt ɟÿÿ kÿɾiɟon
 X^c fel tamada mêt e'n nag kÿn'abalol a]on mies erelûg x^c
 legên remenêg kÿɟon

A négy szöveg közül kettő: a német és a magyar egyezik szó szerint. Emiatt, de a szöveg belső párhuzamossága miatt is szükségesnek látom egy korábbi megállapításomat módosítani: a HNé. *erelûg* szava nem kijelentő módú igealak, mint azt a Fábíán-Eml. 284. lapján véltem, hanem felszólító módban van. (Ebből következően az *l* betűnek itt hosszú *lly* hangértéke valószínű.)

A szövegek összehasonlítása nyomán úgy látszik, hogy a magyar vers közvetlenül a németre vezethető vissza. RAJECZKY BENJÁMIN XV. és XVI. századi, a német, latin és cseh nyelvű szövegekhez tartozó dallamokkal vette egybe az 1651-es Cantus Catholici húsvéti énekének „Negyedik Nótáját”, amelyhez a HNé. szövegét illeszteni lehetett (NépzTört. I, 81). Ezek a következők:

München 15.sz.	
Praha 15.sz.	
Franus 1505	
Cant.Cath. 1651	

A zenei anyag egybevetése megerősíti a szövegek vallomásból vett következtetést: a HNé. közvetlen forrása minden tekintetben a német. Innen származtatható a rímelése is: a páros rímelés jellemzője ennek a műfajnak (BrockhausZLex. *leise* a.).

A dallam kínálkozó 4/4-es ütemezése az első két sorban nem egyezik meg a magyar hangsúlyozási szabályokkal. Az első sorban az ütemhatár elválasztja az igekötőt az igétől:

Krisztus fel / támada

Hasonló ütemezést feltéve a német szövegben is elválnak az igekötő az igétől, de a német *ent-* ~ *er-* igekötő proklitikus, azaz hangsúlytalanul simul az igéhez, így a zenei és a nyelvi hangsúly a németben egybeesik, a magyarban különválik. A magyar vers második sorában az ütemhatár a *kinjábólól* szóalakot metszi az abszolút tő és a toldalékmorféma határán:

ment en nagy kín-/jábólól

A német változatban most sem keresztezi egymást a szöveg és a dallamritmus. – Szerencsés módon a vers harmadik és negyedik sorában a magyar szövegritmus is megfelel a dallamritmusnak:

azon mi es / erellyünk

Krisztus legyen / reményenk.

A HNé. helyét az irodalomtörténetben vers volta jelöli ki: az ÓMS. után a második ismert vers. Ez sugallhatná a szöveg öntörvényű ritmizálását, ami azonban több okból is öncélú próbálkozás lenne. A vers ugyanis funkciójából fakadóan mondott szöveggént bizonyára sohasem hangzott el, dallama

nem magyar eredetű, a sorok szótagszáma (6, 7, 7, 7) nem jellemző a magyaros verselésre. A szöveget a dallammal együtt hallgatva (vö. MGr. 4/A/4) nem érzékeljük idegenszerűnek. Ebben vélhetően szerepet játszik, hogy a gregorián zene, amelyben gyökerezik, hosszabb dallamíveket is könnyen egybefog, előadásmódjára a szabad ritmus jellemző. A jelölhető ütemhatár a HNé. esetében is inkább csak mellékhangsúlyt fejez ki.

III. Utóélet

Nyelvemlékeinkkel kapcsolatban szaktudományunk nemigen szokott a keletkezésük utáni életükkel foglalkozni, illetőleg a párhuzamos szövegek esetében merül fel a korábbi és a későbbi szövegek egymással való összefüggésének a kérdése. A HNé. azonban ebben a tekintetben is számos tanulsággal szolgál. (Zenei vonatkozásban az utóéletre vö. FERENCZI: Krisztus feltámadása...: ZtDolg. 1979, 87–8.)

A Christ ist erstanden kezdetű népének Közép-Európában igen népszerűvé vált: a XIV. sz. végétől ismert a cseh és lengyel fordítása, Csehországban pedig a XV. sz.-ban már hatféle szöveggel éneklik: Buóh všemohúci, Christ ist erstanden, Chrystus z martwych wstał jest, Christus surrexit, mala nostra textit (ez lehetett az egész térségben a legismertebb, de mindenesetre a leggyakrabban emlegetett szövegváltozata a népéneknek), Deus omnipotens és Resurrexit Christus (FERENCZI i. m. 85).

A népénekké válásnak több következménye lett. A különböző nyelvű szövegekhez a dallam némiképpen módosult, igazodott. Az egy nyelven belüli szövegek egymáshoz kapcsolódhattak, az eredetileg egystrófás, négy-soros versek egymással kiegészülhettek, további strófákká állhattak össze. Az egyazon dallamnak több szöveggel való összekapcsolása a (gregorián) egyházi zenében általános gyakorlat volt, akár a himnuszokra, akár a zsoltártónusokra gondolunk. Ez a gyakorlat a világi költészetre is hatott, amire pl. a Balassinál oly gyakori ad notam jelzések utalnak.

A dallamnak és a Zsigmond-kori szövegnek a sorsát vizsgálva arra lehet következtetni, hogy együttélésük a magyar nyelvterületen belül meglehetősen szűk körre korlátozódhatott. A keletkezési helyen, a szepességi szász városokban élhetett együtt a – német eredetű – dallam a némettel szó szerint egyező magyar szöveggel. A dallam azonban a magyar nyelvterület nagyobb részén is ismert lehetett. Erre XVI–XVII. századi, kottás feljegyzések (vö. FERENCZI i. m. 90–8) alapján lehet következtetni. A szöveges utalások közül a legkorábbi ismert megjegyzés Laskai Osváttól származik. Erre hivatkodik BÁLINT SÁNDOR (Ethn. XLVIII [1937], 54), aki az egész latin szöveget is közli (Karácsony, húsvét, pünkösd. Budapest, 1989³, 278):

„Christus surrexit,
Mala nostra texit,
Et quos hic dilexit,
Hos ad coelos vexit:
Kyrie eleison, alleluja!”

A XVI. sz.-i protestáns énekeskönyvek közül Huszár Gál A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték (Óvár, 1560) és Bornemisza Péter Énekek három rendbe (Detrekő, 1582) c. munkája érdemel figyelmet. (Az ezekben található versszövegeknek a továbbiakban csak az első strófáira vagyok tekintettel.)

Huszár Gál énekeskönyvében 8 dicséret található a feltámadás ünnepére. Közülük háromnak a dallamát kottával rögzítette, a többiét más dallamra hivatkozva adta meg a következőképpen:

1. À CHRISTVS SVRrexit Notaiara. (M₆a)
2. MAS AZON NOTARA (M₇b)
3. MAS AZON NOTARA (M₈b)
5. MAS EZNEC À NOTAIA Christus iam surrexit, alleluia. (N₄a)
8. HALAADAS AZ ATYA Vr Istenec emberekhez valo nagy berelmér
öl à Christus iam surrexit otaia. (N₈b)

A Christus surrexit nótájára énekelendő szövegek ritmusa, szótagszáma (természetesen) megegyezik, csupán a másodlagosan keletkezett refrénben térnek el egymástól, és megfelelnek a HNé. ritmusának is. Az első dicséret szövegének egy másik dallamra énekelhető parafrázisa is megvan a kötetben:

1. „CHRISTus fel tamada, mi bűnünket el moja, ő bent vére hullaja, lön vétkünknek romlaja:”
6. „CHRISTus fel tamada, mi bűnünket el moja, bent vére hullájáual Attyát meg engeftelê...”

Ezeket jól látszik a Christus surrexit, mala nostra texit latin nyelvű változat hatása.

Bornemisza Péter Énekek három rendbe c. könyvében 10 dicséret található Krisztus feltámadásának ünnepére. Közülük háromnak a szerzőjét is megnevezi: az elsőé Melius Péter, az ötödiké Batizi András, a tizediké Sylvester János. A gyűjtemény hét darabja megvan Huszár Gál 1560-as kiadású énekeskönyvében is. Huszár Gál 8. szövege, a Hálaadás azonban hiányzik Bornemisza gyűjteményéből.

A Christus surrexit nótájára éneklendő szövegek közül Huszár Gál gyűjteményének második darabja Bornemiszánál az ötödik, amelynek szerzőjeül Batizi Andrást nevezi meg. Huszár harmadik szövege Bornemiszánál

a hatodik. A Huszár Gálnál első helyen álló verset Bornemisza a második helyen közli, de más dallamot kapcsol hozzá: „Notaia, Surrexit Christus”. – Huszár Gál új dallammal együtt közölt és fentebb idézett 6. szövege Bornemisznál a harmadik.

Bornemisza kilencedik szövege az 1560-as Huszár Gál énekeskönyvből hiányzik. Pedig ez a HNé. legközelebbi rokona! „AZ CHRISTVSNAC FEL TAMADASAROL REGI köszönleges diczeret. Notaia CHRISTVS SVRREXIT, mala nostra textit ot,

Christus fel tamada, mi bűnűnc el moša, es kiket ő szerete, mennyor[zagba fel vivę...”

Figyelemre méltó ennek a dicséretnek a második strófája is, amely a Buóh všemohúci ~ Deus omnipotens szövegeket idézi: „Mindenható VVR Isten halottaiból fel tamada, Mais őtet diczeriűk, vigafagos enekeckel...”

A HNé.-nek zenetörténeti szempontból is említésre méltó, XVI–XVII. sz.-i graduálokban való jelentkezését FERENCZI ILONA tárgyalta (i. m. 87). A szöveg szempontjából számunkra a Spáczay Graduál (1619 e.) érdekes, amelyben kottával együtt fordul elő a szöveg töredéke: „Christus fel tamada, mi bűnűnket el mosa, mar mi mind u...” (idézi FERENCZI i. m. 92). A Bélyei Graduál (1642–1653) utal rá: „Hic iam poteris habere pro Communi Cantione Christus fel tamada Mar mind örülljünk” – idézi FERENCZI ILONA (i. m. 87). Ebben a két protestáns graduálban a Zsigmond-kori szöveghez való visszakanyarodásnak lehetünk a tanúi. Úgy látszik, a Christus surrexit, mala nostra textit fordításának és a HNé. szövegének a kontaminációja történt itt meg. A teljes dallamot tartalmazó, már említett Cantus Catholici (1651) viszont a Laskai Osváttól idézett Christus surrexit, mala nostra textit latin szöveg pontos magyar fordítását adja, azt, ami Bornemisznál régi közönséges dicséretként szerepel (vö. FERENCZI i. m. 90).

Felmerül a kérdés, hogy a több évszázadon keresztül olyan népszerű ének, amely a protestánsok körében is igen elterjedt lehetett, hogyan tudott csaknem nyomtalanul eltűnni a magyarországi egyházzenei gyakorlatból. Erre a kérdésre nagy valószínűséggel a gregorián zene európai és magyarországi története adhat feleletet. A barokk korban a gregorián nagyfokú hanyatlásnak indult, miután megkezdődött a kor stíluseszményeihez való alakítása. Magyarországon Pázmány Péter nyomására a tridenti zsinat után a hazai gregorián gyakorlat a rómainak adott helyet (BrockhausZLex. *gregorián ének* a.). A protestáns énekgyakorlat – kiváltképp a XVII. sz.-tól – más irányba fejlődött. A Krisztus feltámadása... mély hatására utalhat mégis, hogy a Csíkcsobotfalvi kézirat (XVII. sz.) egyik dallama a HNé. ritmusát őrzi. Ezt a mai katolikus énekgyakorlat Sík Sándor versével ismeri:

Krisz-tus fel - tá - ma-dott ! Halljá-tok meg,
asz- szo-nyok, kik ke - ne - tet hozta - tok;
többé már ne sír-ja-tok! Fel - támadt Krisztus!

ZSEMLYEI JÁNOS

Lélekleső

1. Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárban a címszavakat, illetőleg jelentésüket, jelentéseiket a legtöbb esetben pontosan lehet értelmezni. Ilyenkor az illető címszó egykori használatát igazoló számos adalék (szövegrész, mondat, szintagma) áll a szócikk szerkesztőjének rendelkezésére. Néha azonban – kellő számú adalék híján – meg kell elégednie csak hozzávetőleges jelentésmegadással, sőt olykor csupán értelmezés nélkül tudja közölni az adott címszó, illetőleg valamelyik jelentése alá tartozó adatokat. Ez utóbbira példa a Tár megjelenés előtt álló VII. kötetében levő *lélekleső* is, amelynek szócikkét a szerkesztő – e sorok írója – kérdőjellel értelmezve (?) állította össze. Kár lett volna azonban e szócikket a kötetből kihagyni, ugyanis az ide tartozó – igaz, hogy nem nagy számú – adalékok talán mind a nyelvtudomány, mind a történeti néprajztudomány számára tanulságosak.

2. A *lélekleső* szócikkében négy adalék olvasható. Kettő közülük XVI., kettő pedig XVII. századi adatolású. Mind a négy kolozsvári forrásból